

Sándor Márai

Sándor Márai forează
în sufletul omenesc
și în zvârcolirile lui, totul
într-un concert al acalmiei.

Radu Paraschivescu

Portretele unei căsnicii

Traducere de Péter Demény

Cuprins

Partea întâi	7
Partea a doua	117
Partea a treia	229
Epilog	357
<i>Nota autorului</i>	399

Partea întâi

Uită-te la bărbatul acela. Stai un pic, nu chiar acum, întoarce-te înapoi, să vorbim. N-aș vrea să ne observe, să ne zărească, n-aș vrea să-mi dea binețe. Acum poți să te uiți... Întrebi dacă e bărbatul acela mic, îndesat, cu guler din blană de jder? A, nu. Cel înalt, palid, care stă de vorbă cu domnișoara de la cofetărie. Acum își primește coaja de portocală confiată. Curios, mie nu mi-a adus niciodată coajă de portocală confiată.

Ce să fie, dragă? Nimic. Stai să-mi suflu nasul. A plecat? Spune-mi dacă a plecat.

Plătește...? Spune-mi, ce portofel are? Fii atentă, nu vreau să mă uit în direcția lui. Nu cumva e un portofel din piele de crocodil? Da? Vezi, asta mă bucură.

De ce? Așa. Da, eu i-am oferit portofelul acela, când a împlinit patruzeci de ani. Asta a fost acum zece ani... Dacă l-am iubit...? E o întrebare grea, dragă. Da, cred că l-am iubit. Gata, a plecat...?

Bine c-a plecat. Așteaptă un pic, să-mi pudrez nasul. Se vede c-am plâns? Da, e o prostie, dar vezi tu, așa e omul, prost. Dacă pot să-ți spun cine e? Sigur, dragă, nu e niciun secret. Bărbatul acela a fost soțul meu.

Auzi, ia să luăm noi o înghețată cu fistic. Nu înțeleg de ce se spune că iarna nu se mănâncă înghețată. Eu mai ales iarna vin aici, cu cea mai mare plăcere, doar ca să-mi iau o înghețată bună. Câteodată cred că poți să-ți permiți orice, nu numai

fiindcă e bun sau fiindcă are sens, ci doar pentru că se poate. De altfel, de câțiva ani, de când sunt și eu singură, îmi place să vin aici iarna, între cinci și șapte. Îmi place salonul ăsta roșu, cu mobila lui din secolul trecut, îmi plac ospătărițele un pic fanate, îmi place atmosfera asta de metropolă din piața care se întinde în fața deschiderii vitrate, îmi place să-i privesc pe oamenii care sosesc. Și ceaiul de aici e cel mai bun din oraș, ai observat...? Da, știu, femeile de modă nouă nu mai umblă prin cofetării. Merg în *espresso*¹, unde trebuie să te grăbești, n-ai timp să stai jos un pic, cafeaua costă patruzeci de fileri, la prânz mănâncă o salată, asta e moda nouă. Dar eu sunt din lumea veche, eu am nevoie de cofetăria asta fină, de mobila ei stilată, de tapetul roșu, de contesele și de prințesele bătrâne, de dulapurile cu oglinzi. Nu stau aici zi de zi, îți dai seama, dar iarna vin câteodată și mă simt bine. Iar cu soțul meu îmi dădeam adeseori întâlnire aici la un ceai, după șase, când ieșea de la birou.

Da, da, și acum tot de la birou venea. Șase și douăzeci de minute, asta e ora lui. Îi cunosc și astăzi fiecare pas, ca și cum încă aș trăi cu el. La șase fără cinci sună după valet, care îi întinde paltonul și pălăria gata periate, apoi părăsește biroul. Mașina i-o ia înainte, iar el vine pe jos, ca să se mai aerisească. Nu prea face mișcare, de-aia e atât de palid. Sau poate și dintr-altă cauză, nu știu... Nu știu, fiindcă nu-l văd niciodată, nu vorbesc cu el, sunt deja trei ani de când nu ne-am mai vorbit. Nu-mi plac divorțurile acelea dulcege, după care foștii parteneri ies la braț de la tribunal, iau prânzul împreună la cel mai faimos restaurant din parc, sunt afectuoși unul cu celălalt, iar după asta, după divorț și după prânz, pornește fiecare pe drumul lui. Eu am altă conduită morală și alt temperament. Nu cred că foștii soți pot rămâne prieteni buni după divorț. Căsătoria e căsătorie, iar divorțul e divorț.

Tu ce părere ai? De fapt, tu n-ai fost măritată niciodată.

1. Mici cafenele cu prețuri accesibile apărute în Ungaria în anii '30. (N. red.)

Vezi tu, eu nu cred că o instituție veche de atâtea milenii poate deveni pură formalitate, un rit golit de orice conținut. Căsătoria e un legământ sfânt, eu așa cred. Și mai cred că divorțul e un sacrilegiu. Așa am fost crescută. Dar nu e numai o chestiune religioasă ori de educație. Cred așa pentru că sunt femeie și divorțul, ca și căsătoria în fața ofițerului stării civile și în biserică, nu este pentru mine o pură formalitate, ci ambele leagă sau despart în mod fatal trupuri, suflete și destine. Când ne-am despărțit, nu m-am amăgit nicio clipă că soțul meu și cu mine vom rămâne „prieteni“. Sigur, el a fost în continuare bine-crescut și atent, așa cum se cade și cum e obiceiul. Dar eu n-am fost nici bine-crescută, nici mărinimoasă, am luat până și pianul, da, așa cum trebuie, ardeam să mă răzbun, mi-aș fi dorit să iau tot apartamentul, cu draperii cu tot. În clipa divorțului am devenit dușmanul lui și așa o să rămân cât voi trăi. Pe mine să nu mă invite cordial la prânz, nu sunt dispusă să joc rolul femeii dulcele care merge în locuința fostului soț și face ordine dacă valetul fură lenjeria. Pe mine nu mă interesează nici dacă îi fură tot din casă și, dacă am să aud că e bolnav, n-o să mă duc la el. Și știi de ce? Pentru că am divorțat, mă-nțelegi? Și asta nu se poate ierta.

Stai, mai bine retrag ce am spus despre boală. Nu mi-aș dori să fie bolnav. Atunci aș merge totuși la el, l-aș vizita la spital. Păi, de ce râzi? Râzi de mine? Zici că sper să fie bolnav, ca să mă pot duce la el? Sigur că sper. Oi spera cât oi trăi. Dar nu prea bolnav. Ai văzut ce palid e? De câțiva ani, asta e culoarea lui.

Îți povestesc totul, bine? Ai timp? Eu am tot timpul din lume, din păcate.

Uite-ne și înghețata. Știi, după ce am absolvit institutul, am ajuns să lucrez într-un birou. Ne-am mai scris un timp, așa-i? Tu ai plecat imediat în America, dar ne-am mai scris un timp, trei sau patru ani, cred. Îmi amintesc că era între noi acea dragoste adolescentină nesănătoasă și ineptă, despre care acum nu mai am o părere foarte bună. Dar se pare că fără dragoste nu se poate

trăi. Ei bine, atunci pe tine te iubeam. Oricum, voi erați bogați, în timp ce noi, cu locuința noastră de trei camere cu bucătărie, cu intrare din coridorul exterior, reprezentam numai clasa de mijloc. Te admiram... Iar când ești tânăr, admirația asta e un soi de relație sentimentală. Și eu avusesem guvernantă, însă de exemplu, la noi guvernanta făcea baie second-hand, adică se spăla în aceeași apă în care mă spălasem și eu. Detaliile astea sunt foarte importante. Între sărăcie și bogăție sunt nuanțe infinite. Iar în ceea ce privește sărăcia, și acolo există niște grade. Tu ești bogată, habar n-ai ce diferență uriașă este între cei cu șase sute de *pengō*² pe lună și cei cu două sute. Între zece mii și două mii nu e așa mare diferență. Am ajuns să știu multe despre asta. Acasă, noi aveam opt sute pe lună. Familia soțului meu avea șase mii cinci sute. Mi-a trebuit timp ca să mă obișnuiesc cu asta.

La ei, totul era un pic altfel. Noi locuiam într-un apartament închiriat, pe când ei închiriaseră o vilă. Noi aveam un balcon cu mușcate, pe când ei, o mică grădină cu două rânduri de flori și un nuc bătrân. Noi aveam un frigider din lemn pentru care vara, evident, trebuia să cumpărăm gheață, pe când ei, un mic frigider electric cu care puteai să faci, printre altele, până și cuburi de gheață. Noi aveam o servitoare care le făcea pe toate, pe când ei aveau o pereche, valet și bucătăreasă. Noi aveam trei camere, în timp ce ei aveau patru, de fapt cinci, dacă punem la socoteală și *hall*-ul. Un *hall* în toată puterea cuvântului, cu uși matlasate, pe când noi aveam doar un antreu în care stătea și dulăpiorul cu gheață – un antreu tipic budapestan, întunecos, cu stativul pentru perii și un cuier de modă veche. Noi aveam un radio cu trei lămpi, un aparat pe care tata îl cumpăraseră în rate și care prindea ce voia el; ei aveau un întreg mobilier care conținea gramofonul automat și radioul, cu ajutorul căruia ajungea în antreu până și vocea Japoniei. Pe mine, ai mei mă crescuseră cu principiul că trebuie să trăim cumva. Pe el, ai lui îl crescuseră cu principiul că întâi și-ntâi trebuie să trăim cu finețe și bună-creștere, cu reguli

2. Moneda maghiară între 1927 și 1946. (*N. trad.*)

eterne și mereu la fel, iar asta e cel mai important. Astea sunt deosebiri uriașe. Pe atunci încă n-o știam.

Odată, pe la începutul căsniciei noastre, mi-a aruncat la micul-dejun:

– Tapițeria aceea mov din sufragerie este un pic obositoare. Zici că țipă. Caută în oraș, dragă, poate găsești alta.

Erau douăsprezece scaune a căror tapițerie ar fi trebuit s-o schimb cu una „mai puțin obositoare“. L-am privit tulburată, credeam că glumește. Dar nu glumea, citea gazeta, avea o mină serioasă. Se vede treaba că își măsurase cuvintele, movul acela chiar îl deranja, îl irita, și adevărul e că movul acela chiar era nițel ordinar. Era o tapițerie nouă-nouță, aleasă de mama. Când a plecat, am izbucnit în plâns. Nu eram bătută-n cap, știam ce voise să spună... Voise să spună ceva ce nu se poate spune cu vorbe sincere, directe și cinstitute, și anume că între noi era o diferență de gust inexplicabilă, că veneam dintr-o altă lume, că știam totul, învățasem totul, venisem și eu din clasa mijlocie ca și el, numai că în jurul meu totul era altfel, avea altă nuanță, altă culoare, imperceptibilă pentru ceilalți, dar perceptibilă pentru el, care se obișnuise altfel și căruia îi plăcea cu totul altceva. Un burghez este cu mult mai sensibil la asemenea diferențe decât un aristocrat. Un burghez se afirmă până la moarte. Un aristocrat s-a afirmat când s-a născut. Un burghez e nevoit să achiziționeze sau să păstreze ce a achiziționat o viață întreagă. El nu făcea parte din rândul celor care achiziționează; de fapt, nici măcar din generația care păstrează. Odată mi-a povestit despre asta. Citea o carte germană și îmi spunea că în cartea asta găsisese răspunsul la marea întrebare a vieții lui. Sinceră să fiu, mie nu-mi plac întrebările astea mari, eu cred că în jurul unui om au fost și sunt în continuare milioane de întrebări mici și toate astea sunt importante împreună, așa că l-am întrebat cu ironie:

– Și acum crezi că te-ai cunoscut în sfârșit?

– Sigur, mi-a răspuns el.

Și m-a privit din spatele ochelarilor atât de serios și de direct, că am regretat că l-am întrebat așa ceva.

– Eu sunt artist, dar nu am un gen anume. La noi, burghezii, se întâmplă des. Așa vine sfârșitul unei familii.

Și nu a mai vorbit niciodată despre asta.

Nu l-am înțeles imediat. Nu scria literatură, nu picta, nu cânta la vreun instrument. Îi disprețuia pe amatori. Dar citea mult – „sistematic“ era cuvântul lui preferat –, cam prea sistematic pentru gustul meu. Eu citeam cu pasiune, potrivit gustului și dispoziției de moment. În schimb, el citea ca și când ar fi dus la bun sfârșit o sarcină deosebit de importantă. Dacă începea o carte, n-o lăsa din mână până n-o termina, nici dacă respectiva carte îl contraria sau îl plictisea. Pentru el, cititul era o sarcină sacră, respecta cărțile așa cum preoții respectă litera cărților sfinte. Așa privea și tablourile, așa mergea și la muzee, la teatru, la concerte. Avea o legătură adevărată cu lucrurile astea. Avea legătură cu tot ce însemna suflet. Eu aveam legătură numai cu el...

Un singur lucru nu avea: gen artistic. Conducea fabrica, călătorea mult, angaja artiști și îi plătea cu deosebită generozitate. Dar avea grijă ca nu cumva să-și impună gustul, care, în treacăt fie spus, era mult mai bun decât al majorității angajaților și consilierilor săi. Fiecare cuvânt îl spunea într-un fel de surdină, de parcă și-ar fi cerut scuze pentru ceva ce făcuse, de parcă ar fi fost în ceață și ar fi avut nevoie de ajutor. Cu toate astea, putea fi încăpățânat în ceea ce privește deciziile și afacerile.

Știi ce a fost soțul meu? A fost cel mai rar lucru de pe lumea asta: un bărbat adevărat.

Un bărbat adevărat, dar nu în sensul vreunui Don Juan, nu în sensul teatral. Nu în sensul în care se spune despre pugiliști că sunt bărbați. Era bărbat în adâncul sufletului, era meditativ și consecvent, neliniștit, suspicios, un om care scrutează lumea. Nici asta nu știam atunci. E foarte greu să te-nveți cu viața.

Nu ne-au învățat asta la institut, așa-i?

Poate că ar trebui să încep prin a-ți povesti că, într-o zi, mi l-a prezentat pe prietenul său Lázár, scriitorul. Îți sună cunoscut? I-ai citit cărțile? Eu i le-am citit pe toate. I-am scotocit

prin cărți de parcă ar fi ascuns în ele ceva care ar fi putut fi și secretul vieții mele. Dar până la urmă n-am găsit în volumele lui niciun fel de răspuns. Nu există răspuns la secretele astea. Însăși viața răspunde câteodată, într-un mod foarte surprinzător. Până atunci nu citisem niciun rând al acestui scriitor. E adevărat că numele lui mi-era cunoscut. Dar nu știam că soțul meu îl cunoaște, nu știam că sunt prieteni. Într-o zi, întorcându-mă acasă, l-am găsit pe soțul meu împreună cu el. În clipa aia a început ceva foarte straniu. A fost cea dintâi clipă în care mi-am dat seama că nu știu nimic despre soțul meu. Trăiam alături de cineva și nu știam nimic despre el. Chiar credeam că îl cunosc și, dintr-odată, am aflat că habar n-am despre pasiunile, gusturile, dorințele lui adevărate. Știi ce-au făcut ei doi în seara aceea...?

S-au jucat.

Dar s-au jucat într-un mod atât de bizar, de neliniștitor!

Nu jucau rummy, nici vorbă. Oricum, soțul meu ura și disprețuia orice distracție goală, până și cărțile de joc. Se jucau, dar atât de pocit, și un pic înspăimântător, că la început nici nu i-am înțeles, le-am ascultat discuția cu o neliniște cumplită, de parcă aș fi rătăcit printre nebuni. Alături de acest om, soțul meu se schimbase radical. Eram căsătoriți de trei ani, când într-o zi m-am întors acasă și i-am găsit în salon pe soțul meu și pe un domn necunoscut care m-a întâmpinat prietenos, l-a privit pe soțul meu și mi-a zis:

– Bine-ai venit, Ilonka! Nu te superi că l-am adus la noi pe Péter...?

Și a arătat spre soțul meu, care s-a ridicat stânjenit și se uita la mine de parcă ar fi vrut să-și ceară scuze. Credeam c-au înnebunit. Dar ei nu prea se sinchiseau. Străinul l-a bătut pe umăr pe soțul meu și a mai spus așa:

– L-am întâlnit pe strada Aréna. Prostuțul n-a vrut să se oprească, închipuie-ți, m-a salutat și a vrut să plece mai departe. Firește, nu l-am lăsat. I-am zis așa: „Péter, măgarule, doar nu mai ești supărat...?” Apoi l-am luat de braț și l-am adus sus. Acum,

copii – a spus întinzând brațele –, acum puteți să vă îmbrățișați. Vă dau voie chiar să vă sărutați.

Îți poți închipui cam ce față am făcut. Stăteam acolo cu pălăria pe cap, cu mânușile și poșeta-n mână și mă uitam ca vițelul la poarta nouă. Prima dată m-am gândit să fug la telefon și să chem medicul de familie sau salvarea. Apoi m-am gândit să sun la poliție. Dar soțul meu a venit la mine, mi-a sărutat mâna stânjenit și mi-a spus cu capul plecat:

– Să dăm totul uitării, Ilona. Eu mă bucur că voi doi sunteți fericiți.

Apoi ne-am așezat la masă. Scriitorul a ocupat locul lui Péter, a avut grijă ca totul să fie în ordine, s-a comportat de parcă era în casa lui. Mie mi-a zis pe nume. Firește, servitoarea a crezut că ne-a lovit damblaua, s-a speriat de-a scăpat castro-nul cu salată. Mie nu mi-a explicat nimeni jocul pe care îl jucau ei în seara aceea. Sigur, chiar asta era sensul jocului: să nu înțeleg nimic. Asta au complotat ei împotriva mea și s-au comportat atât de profesionist, ca doi actori de meserie. Ideea pe care se baza jocul era că eu divorțasem de niște ani de Péter și că îl luasem de bărbat pe omul acesta, pe prietenul soțului meu. Péter se supăraseră și ne lăsaseră totul – locuința, mobila, totul. Cu alte cuvinte, soțul meu era acum scriitorul care se întâlnește cu Péter, îl luase de braț pe prietenul lui jignit și divorțat și-i spusese: „Uite, nu fi prost, oricum nu poți schimba trecutul. Hai cu mine la cină, Ilonka vrea să te vadă și ea.“ Și Péter venise cu el. Iar acum eram împreună toți trei în casa în care stătusem cândva cu Péter și mâncam liniștiți, iar scriitorul era soțul meu și îi ocupa locul în viața mea... Mă înțelegi? Asta jucau ei, ca descreierății.

Dar jocul avea și nuanțe fine.

Péter juca rolul de bărbat stânjenit de amintirile chinuitoare care îl năpădeau. Scriitorul juca rolul de bărbat mult prea dezghețat și nepăsător pentru că, de fapt, și pe el îl deranja situația stranie în care se afla, se simțea vinovat față de Péter și de aceea era atât de jovial, de aceea vocifera întruna. Eu jucam rolul...

Nu, eu nu jucam niciun rol, stăteam numai între ei și mă uitam când la unul, când la celălalt, priveam ineptiile a doi oameni în toată firea. Firește că până la urmă am înțeles nuanțele fine și am acceptat regulile acelui joc cam bizar. Dar în seara aceea am înțeles și altceva.

Am înțeles că soțul meu – despre care crezusem că e numai al meu, al meu în totalitate, că suntem de nedespărțit, cum se spune, că-i știu toate secretele – nu e nici pe departe al meu, că are secrete față de mine. Am simțit că aflu ceva despre el, de pildă că a fost în închisoare sau că are pasiuni periculoase, ceva ce nu se potrivea cu imaginea pe care i-o făurisem în sinea mea. Am aflat că soțul meu mi se deschidea doar în anumite privințe, altfel era străin și de nepătruns, la fel ca scriitorul acela pe care-l luase de pe stradă și-l adusese la noi, pentru ca apoi să joace un joc cinic, nebun și straniu, de neînțeles, un joc jucat peste capul meu și împotriva mea. Am aflat că soțul meu are și o altă lume decât cea pe care o cunoșteam eu.

Și am mai aflat și că bărbatul acela, omul acela, scriitorul, are putere asupra sufletului soțului meu.

Îmi poți spune ce-i puterea? În ziua de azi, se scrie și se vorbește mult despre problema asta. Ce e puterea politică, cum se explică faptul că un singur om își poate transfera voința asupra a milioane de alți oameni? Și ce este esența forței noastre, a puterii femeilor? Îmi vei spune că e dragostea. Păi, se poate să fie dragostea. Eu însămi am câteodată dubii în ceea ce privește cuvântul ăsta. Nu neg dragostea – Doamne ferește! E cea mai mare forță pământească. Și totuși, uneori am senzația că bărbatții disprețuiesc tot ce înseamnă dragostea, că se îndrăgostesc de noi și ne iubesc pentru că n-au încotro. În fiecare bărbat adevărat se simte un fel de reținere, de parcă și-ar reteza o parte din ființă, din suflet și-ar spune: „Până aici, dragă, mai departe nu. Aici, în a șaptea cameră, aș dori să fiu singur.“ Când se întâmplă asta, femeile inepte explodează. Cele inteligente se întristează, apoi devin curioase, iar după un timp se resemnează.

Și ce este puterea, cum poate avea putere un om asupra sufletului altui om? Cum explici că omul acesta nefericit, neliniștit, inteligent, înspăimântător și totuși imperfect și rănit, scriitorul acesta, avea putere asupra sufletului soțului meu?

Da, avea putere, așa cum am aflat mai târziu, o putere pri-mejdioasă și fatală. Odată, la mult timp după ceea ce ți-am povestit, soțul meu mi-a spus că omul acesta este „martorul“ vieții sale. S-a străduit să mi-o explice. Spunea că în viața fiecărui om există un martor, un om cu care s-a întâlnit în tinerețe, un personaj mai puternic decât el și că noi facem tot posibilul ca să ascundem ceva rușinos de acest judecător cumplit. Dar martorul nu ne crede. Știe despre noi ceva ce alții nu știu. Suntem numiți miniștri sau primim Premiul Nobel, dar martorul zâmbește numai. Tu crezi una ca asta...?

Mi-a mai spus și că omul face cam totul pentru a-l convinge pe martor, pe el și numai pe el vrea să-l convingă, lui vrea să-i demonstreze ceva. Marile eforturi ale carierei și ale vieții personale nu sunt altceva decât teme pentru acasă pe care i le prezintă. Sigur cunoști acea situație stânjenitoare, când bărbații care abia au devenit soți își prezintă nevasta celui mai bun prieten, prietenului din tinerețe, și așteaptă efectul întâlnirii cu o strângere de inimă: oare soția e pe placul prietenului, oare prietenul acceptă alegerea, e de acord cu ea...? Firește, prietenul își dă importanță și se comportă cum se cuvine, dar în taină e mereu gelos, pentru că soția îl privează de un loc însemnat pe care-l avusese până atunci într-o legătură sentimentală: locul celui mai bun prieten. Vreau să spun că în seara aceea mă priveau amândoi așa, cu o bănuială. Numai că erau mult mai maturi și mai raționali, pentru că ei doi știau mult mai multe, lucruri despre care eu habar n-aveam.

Dar în seara aceea am aflat din discuția lor că ei, cei doi complici, soțul meu și prietenul lui, știu ceva despre relațiile dintre femei și bărbați, dintre oameni, ceva despre care soțul meu nu-mi vorbise niciodată. De parcă n-aș fi meritat să discute cu mine despre orice.

După miezul nopții, când omul acela straniu plecase deja, m-am postat în fața soțului meu și l-am întrebat deschis:

– Tu mă disprețuiești un pic, nu-i așa?

Mă privea uimit prin fumul trabucului, era obosit și clipea de parcă mi-ar fi ascultat reproșurile mahmur, după un chef teribil.

Și, într-adevăr, seara aceea în care soțul meu și-a adus prima dată prietenul la noi și-au jucat jocul acela bizar a avut un gust mai rău decât orice orgie sau petrecere. Obosiserăm amândoi, ne încercau sentimente stranii și amare.

– Nu, mi-a răspuns serios. Nu te disprețuiesc, vai de mine. De ce spui asta? Ești inteligentă și ai instincte fine, mi-a mai zis el hotărât.

I-am primit răspunsul cu neîncredere. Am căzut pe gânduri. Ședeam vizavi de el la masa strânsă – toată seara șezuserăm acolo cu toții, după cină nu ne-am mai dus în salon, am zăbovit acolo, de vorbă, cu chiștoace și sticle de vin în jur, cum îi plăcea oaspetelui nostru – și i-am zis, bănuitoare:

– Sunt inteligentă și am instincte fine, da. Dar ce crezi despre caracterul meu, despre sufletul meu...?

Simțeam că întrebarea sună un pic patetic. Soțul meu s-a uitat fix la mine. Dar nu mi-a răspuns.

De parc-ar fi zis: „Ăsta e secretul meu. Îți recunosc inteligența și forța instinctelor. Ar trebui să-ți fie de-ajuns.“

Cam așa a început. Mai târziu, mi-am amintit de multe ori discuția asta.

Scriitorul venea rar la noi. Nici cu soțul meu nu se întâlnea prea des. Dar sporadicele lor întâlniri le-am simțit îndată, ca femeile geloase care simt pe partenerii lor chiar și parfumul întâlnirilor trecătoare. Firește că eram geloasă pe scriitor și l-am tot bătut la cap pe soțul meu să-l mai aducă o dată la cină. Dar el mi-a ocolit rugămintea, care îl stânjenea.

– Se ține departe de lume, mi-a zis, dar fără să mă privească în ochi. E un pustnic, zău așa. E scriitor. Lucrează.

Dar am aflat că în secret se întâlnesc. Din întâmplare, i-am văzut odată într-o cafenea. I-am văzut din stradă și am avut pentru prima dată acea senzație bolnavă și sălbatică, de parcă cineva m-ar fi rănit cu un obiect ascuțit, cu un cuțit sau un ac. Ei nu mă vedeau, stăteau într-un separeu, soțul meu povestea ceva, râdeau amândoi. Chipul soțului meu era iarăși atât de străin, mi se părea atât de necunoscut, era cu totul altfel decât acasă, decât atunci când îl cunoscusem. M-am îndepărtat repede, simțeam că pălesc. De parc-aș fi pierdut sânge.

Ești nebună, mi-am zis. Ce vrei, de fapt? Omul ăsta e prietenul lui, un scriitor renumit, un om deosebit și inteligent. Nu e nimic rău în faptul că se întâlnesc uneori. Ce vrei tu de la ei? De ce-ți bate inima? Te temi că nu te cheamă să te joci cu ei, să fii a treia în jocul lor straniu și bolnăvicios? Te temi că în ochii lor nu ești destul de inteligentă sau de cultivată? Ești geloasă oare?

Am râs de mine când mi-am pus întrebarea asta. Dar mai că mi-a sărit inima din piept. Bătea haotic, ca atunci când eram însărcinată cu ăla mic și a trebuit să mă duc la spital. Dar când îl așteptam pe el simțeam ceva fericit, dulce. Acum mergeam pe stradă, alergam cât de repede puteam și simțeam că soțul meu mă înșală, că mă exclude din viața lui. Rațional, am înțeles totul și am fost de acord cu totul. Soțul meu nu voia să mă întâlnesc cu omul ăsta straniu și inteligent pe care-l cunoștea din tinerețe. Oricum, bărbatul meu era un om tăcut. Și totuși, simțeam că mă păcălește, că mă înșală cumva. Seara s-a întors la ora obișnuită, dar inima mea bătea la fel de supărată.

– Unde-ai fost? l-am întrebat când mi-a sărutat mâna.

– Unde să fi fost? m-a întrebat și el, privind în gol. Niciunde. Am venit acasă.

– Minți, i-am răspuns.

S-a uitat lung la mine. Apoi mi-a zis indiferent, aproape plictisit:

– Ai dreptate. Am și uitat. M-am întâlnit cu Lázár în oraș. Am intrat într-o cafenea. Vezi, am și uitat. Ne-ai văzut la cafenea...?

Vocea i-a fost sinceră, calmă și mirată. M-a copleșit rușinea.

– Nu te supăra, i-am zis. Mă simt rău că nu știu nimic despre omul ăsta. Cred că nu ți-e prieten adevărat. Și nici mie nu mi-e prieten, nici nouă. Lasă-l, te rog, ocolește-l, l-am rugat stăruitor.

Soțul meu m-a privit curios.

– O! a exclamat, ștergându-și ochelarii cu minuțiozitate, așa cum obișnuia. Pe Lázár nu trebuie să-l ocolesc. El nu se bagă peste noi.

Și de-atunci încolo n-a mai vorbit despre el.

Or, eu am vrut să știu totul despre Lázár. I-am citit cărțile, în biblioteca soțului meu am găsit câteva dedicații scrise de mână, destul de stranii. Ce era straniu în dedicațiile alea...? Știi... erau... atât de... lipsite de afecțiune... sau cum să spun... nu e modul cel mai bun de-a o spune... erau dedicații atât de bizar ironice. De parcă autorul l-ar fi disprețuit atât pe cel căruia îi făcea dedicația, cât și cărțile în sine, chiar și pe el însuși, fiindcă le scrie. De parcă sub numele său ar fi scris: „Într-adevăr, nu pot să fac altfel, dar nu sunt egal cu mine însumi.“ Până atunci, eu crezusem că scriitorii sunt, de fapt, niște preoți lumești. Iar în cărțile lui, omul ăsta se adresa atât de serios omenirii...! Într-adevăr, nu-i înțelegeam toate scrierile. Aveam senzația că nu mă consideră demnă pe mine, ca cititoare, să-mi spună totul... Dar despre asta vorbeau mult criticii și cititorii. Era pizmuiet de mulți, cum se întâmplă de obicei în cazul oamenilor renumiți. El însuși nu vorbea niciodată despre volumele sale, nici despre literatură. În rest, dorea să știe totul despre toate: odată, a venit la noi și a trebuit să-i povestesc despre saramura de iepure... Ai mai auzit una ca asta? Da, despre saramura de iepure. Am fost nevoită să-i spun totul pe îndelete, a chemat-o înăuntru până și pe bucătăreasă. Apoi a vorbit el despre girafe, și încă foarte interesant. Vorbea despre multe, știa totul. Dar despre literatură, niciodată.

Crezi că erau amândoi nebuni de legat...? M-am gândit și eu la asta. Dar apoi m-am convins că la mijloc era ceva mai complicat, ca de altfel totul pe lumea asta. Nu erau nebuni, ci doar foarte sfoși.

Apoi, Lázár nu a mai venit. A trebuit să ne mulțumim cu cărțile și articolele lui. Când și când se zvonea că e prieten cu te miri ce politician; altădată se spunea că e amantul cine știe cărei femei renumite. Dar despre lucrurile astea nu se putea ști nimic sigur. Politicienii se jurau că personajul renumit face parte din partidul lor; femeile se mândreau că îl legaseră de ele pe sălbatic. Dar sălbaticul se retrăsese în vizuina lui. Au trecut ani și ani, iar noi nu l-am mai văzut. Ce făcea? Habar n-am. Trăia. Citea. Scria. Poate că se îndeletnicea chiar cu magia. Dar despre asta o să-ți mai povestesc.

Au mai trecut cinci ani. Cu totul, am trăit împreună cu soțul meu opt ani. Copilul s-a născut în al treilea an. Da, era băiețel, și-am trimis fotografia. Știu, era un bebeluș foarte frumușel. După aceea nu ți-am mai scris nici ție, nici altcuiva, am trăit numai pentru copil. Toate rămăseseră în urmă, cei apropiați și cei îndepărtați deopotrivă. Nu e voie să iubim așa, nici măcar propriul copil nu ni-l putem iubi așa. Iubirea e de fapt un egoism sălbatic. Într-adevăr, după ce s-a născut copilul, corespondența noastră a încetat. Tu erai singura mea prietenă, dar nici măcar de tine nu mai aveam nevoie, fiindcă era copilul aici. Da, în cei doi ani cât a trăit, copilul a fost fericirea însăși, simțeam în același timp o liniște sufletească și o ocrotire temătoare. Știam că nu va rămâne în viață. De unde...? Omul știe asta. Simțim totul, destinul nostru întreg. Știam că asemenea fericire, frumusețe și bunătate nu-mi pot fi hărăzite mie. Știam că va muri. Nu mă certa, nu mă înjura. Eu știu asta mai bine. Dar aniiăștia doi au fost fericirea însăși.

Băiatul meu a murit de scarlatină. Într-o zi de iarnă, la trei săptămâni după cea de a doua zi de naștere.

Spune-mi, te rog, de ce mor copiii nevinovați? Te-ai gândit vreodată? Eu m-am gândit deseori și mult. Dar Dumnezeu nu ne răspunde la asemenea întrebări.

Nu am altceva de făcut în viață, deci mă gândesc la asta. Da, chiar și acum. Câte zile oi avea. Durerea asta nu se sfârșește

niciodată. Asta e singura durere adevărată, cea pe care o simți când îți pierzi copilul. Toate celelalte se aseamănă numai cu durerea asta. Știi că tu nu o cunoști. Și crede-mă că nu știu ce să spun, oare să te invidiez sau să-mi fie milă de tine...? Cred că îmi e milă de tine.

Poate că totul s-ar fi întâmplat altfel dacă nu sosea copilul în al treilea an de căsnicie. Și poate că totul s-ar fi întâmplat altfel dacă el rămânea în viață. Se poate... Pentru că, într-adevăr, un copil este cel mai mare miracol pe lumea asta. În același timp, să nu ne amăgim: nu cred că existența unui copil poate rezolva tensiunea care mocnește între doi adulți sau o problemă complexă care nu poate fi rezolvată. Dar ce rost are să mai vorbim? Copilul s-a născut într-o zi, a trăit doi ani, apoi a murit. Eu am mai trăit încă doi ani cu soțul meu, apoi am divorțat.

Acum știu sigur că am fi divorțat încă din al treilea an dacă nu sosea copilul. De ce...? Fiindcă știam deja că nu pot trăi cu soțul meu. Asta-i cel mai chinuitor lucru în viață, când un om iubește alt om și totuși nu poate trăi cu el.

De ce...? Într-o zi, când l-am întrebat care e problema noastră, el mi-a zis așa:

– Dumneata dorești de la mine să renunț la demnitatea mea de bărbat. Eu nu pot să fac asta. Mai bine mor.

Am înțeles îndată. Și i-am răspuns așa:

– Nu muri. Mai bine trăiește și rămâi străin pentru mine.

Pentru că ce-mi zicea, aia și făcea; așa e el. Nu dintr-odată, uneori treceau ani și ani până când cuvintele i se adevereau. Alți bărbați doar vorbesc despre planuri și posibilități, așa, după cină, numai ca să se afle-n treabă, și după aceea uită tot ce-au spus. Soțul meu însă vorbea cântărindu-și frazele în deplină cunoștință de cauză. Ca și când ar fi fost legat pe dinăuntru de cuvintele sale, ceea ce spunea o dată nu mai abandona. Dacă zicea „mai bine mor“, atunci știam că omul acesta chiar nu are de gând să cedeze în fața mea, mai bine moare. Așa e caracterul lui, destinul lui... Câteodată spunea ceva așa, în trecut, judeca un om, în vorbele lui strălucea un plan și, după câțiva

ani, observam că omul pe care-l judecase dispărea din viața noastră, că planul pe care-l rostise în trecut devine realitate. În al treilea an de căsnicie știam deja că noi doi avem o problemă extrem de gravă. Soțul meu era cumsecade, tandru, afectuos, mă iubea. Nu mă înșela, nu cunoscuse altă femeie, numai pe mine. Și totuși... Acum ai grijă, nu te uita la mine, cred c-am să roșesc... Totuși, în primii trei ani și în ultimii doi ai căsătoriei noastre, m-am simțit de parcă... Sigur, mă iubea cu adevărat. Dar în același timp parcă doar mă răbda în casa noastră, în viața lui. Avea așa, un stil răbdător și iertător, se comporta ca un om care oricum n-are ce să facă și-atunci acceptă liniștit că trăiesc și eu acolo, în a treia cameră. Așa e lumea, așa e orânduirea ei. Discuta cu mine arătând răbdare și bunăvoință, își scoatea ochelarii, mă asculta, mă sfătuia, câteodată mai și glumea, mergeam la teatru, printre oameni. Parcă și astăzi îl văd cum îi ascultă pe oameni cu capul înclinat, cu brațele încrucișate, cu chipul lui de om care se îndoieste de ceea ce aude și pe care se poate citi o ironie condescendentă. Nici celor din jur nu li se încredința cu totul. Îi asculta foarte serios și plin de responsabilitate, apoi le răspundea, dar era în tonul lui o modulație a milei propriie cuiva care știe că în spatele lucrurilor omeneste sunt și inerții, pasiuni, minciuni și ignoranță, că nu trebuie să credem pe cineva nici dacă vorbește cu bună-credință. Sigur, asta nu putea să le-o spună interlocutorilor lui, așa că trebuia să-i asculte cu o desconsiderare binevoitoare, serios și bănuitor, și câteodată mai zâmbea și dădea din cap, ca și când i-ar fi zis celuilalt: „Continuați, vă rog. Știu eu ce vreți să spuneți.“

Mai devreme m-ai întrebat dacă l-am iubit. Am suferit mult cât am trăit cu el. Dar știi că-l iubeam și știi și de ce-l iubeam... Pentru că era trist și singur și nimeni nu putea să-l ajute, nici măcar eu. Dar am avut nevoie de o perioadă lungă și de suferințe multe să înțeleg asta! Multă vreme am crezut că mă disprețuiește, că mă desconsideră... Dar nu, mai era și altceva în felul ăsta al lui de a fi. La patruzeci de ani, omul ăsta era singur ca un pustnic în deșert. Trăiam într-un oraș mare, eram bogați,

aveam multe cunoștințe, eram înconjurați de multă lume. Dar eram singuri.

O dată l-am văzut și altfel, numai o dată în toată viața mea, o clipă doar. Mă gândesc la clipa când s-a născut copilul și l-au lăsat să intre în cameră pe omul ăsta palid, singuratic și trist. A intrat stânjenit, ca și cum ar fi fost un personaj într-o situație mult prea umană și s-ar fi rușinat. S-a oprit în fața leagănului, s-a aplecat, așa cum obișnuia să facă, și-a încrucișat mâinile la spate și-a rămas acolo, cu prudență și reținere. Eram deja foarte obosită la ora aceea, dar îl priveam cu multă atenție. S-a aplecat deasupra leagănului și-atunci, pentru o clipă doar, chipul palid i s-a luminat parcă din interior. Dar nu a spus niciun cuvânt. A privit copilul mult timp, să fi tot fost vreo douăzeci de minute. Apoi a venit la patul meu, mi-a pus mâna pe creștet și a stat acolo, lângă pat, în liniște, fără să spună nimic. Nu mă privea pe mine, se uita afară, pe geam. Micuțul s-a născut în zori, în octombrie, într-o zi cețoasă. A mai stat un pic lângă patul meu, mângâindu-mă pe creștet. Avea palma fierbinte. Apoi a început să discute ceva cu doctorul.

Vremea a trecut și între timp mi-am dat seama că atunci, în clipa aceea, fusese fericit poate pentru prima și ultima oară în viață. Poate chiar se gândise să renunțe la o câțime din secretul acela pe care îl numea demnitate de bărbat. Cât a trăit copilul, soțul meu mi-a vorbit altfel, mai intim. Ar fi trebuit să simt că nici atunci nu făceam parte din eul său, că omul ăsta se lupta cu el însuși, că voia să învingă un fel de rezistență, hățișul acela alcătuit din aroganță, teamă, supărare și neîncredere care nu-l lăsa să fie ca ceilalți oameni. Pentru copil, ar fi fost dispus să facă pace cu lumea... Mă rog, un pic măcar, pentru o scurtă perioadă. Cât a trăit copilul, am văzut, cu o speranță sălbatică, cum omul ăsta se bătea cu propriul caracter. Se bătea așa cum se bate dresorul cu fiara. Acest om mândru, tăcut și trist se străduia să fie foarte intim, foarte modest și foarte smerit. De pildă, ne aducea daruri, cadouri neînsemnate. Îți și venea să plângi. Până atunci, omul acesta sfios nu era în stare să ofere cadouri

neînsemnate, de Crăciun sau cu ocazia zilei de naștere primeam de la el ceva scump și arătos, o călătorie frumoasă, o blană nemaipomenită, o mașină nouă, bijuterii... Ce-mi lipsea era să-mi aducă și mie odată castane coapte de douăzeci de filieri... Înțelegi? Sau glucoză, mai știi și eu? Acum îmi aducea. Îmi oferea totul, cel mai bun medic, cea mai frumoasă cameră de copii, până și inelul ăsta l-am primit tot atunci... Da, e scump... Am trăit și clipa în care s-a întors seara și a scos dintr-o hârtie de mătase un paltonaș croșetat, foarte fin, și o scufiță. Le-a pus pe masa din camera copilului, a zâmbit încurcat și-a ieșit repede.

Îți spun, îmi venea să plâng ori de câte ori făcea ceva de felul ăsta. De bucurie și de speranță. Dar se mai amesteca în sentimentul meu și altceva: teama. Mă temeam că nu poate duce, că nu-și poate învinge eul adevărat, că nu putem duce toate astea nici împreună, el, copilul și eu... Ceva nu era în ordine... Dar ce oare...? Am mers la biserică și m-am rugat: „Ajută-mă, Doamne!“, spuneam. Dar Domnul știe că numai singur te poți ajuta.

Așa s-a luptat cu el însuși cât a trăit copilul.

Vezi, de-acum ești și tu neliniștită. Mă întrebi ce probleme aveam, eu și soțul meu...? Draga mea, asta-i o întrebare foarte grea. Eu mi-am bătut capul cu ea opt ani încheiați. Și mă întreb și-acum, deși am divorțat. Câteodată mă amăgesc că știu răspunsul. Dar sunt extrem de bănuitoare cu orice teorie. Doar simptomele pot să ți le povestesc.

Mă întrebi dacă mă iubea. Da, sigur că mă iubea. Însă de-adevăratelea cred că iubea numai două persoane: pe tatăl lui și pe copilul nostru.

Cu tatăl lui era tandru și plin de respect. Îl vizita în fiecare săptămână. Soacră-mea venea la prânz în fiecare săptămână. Ce cuvânt mai e și ăsta, *soacră!* Are un gust amar. Femeia asta, mama soțului meu, e una dintre persoanele cele mai fine pe care le-am cunoscut vreodată. Când socrul meu a murit și femeia asta bogată și aristocrată a rămas singură într-o casă

mare, eu m-am temut c-o să se obișnuiască să vină la noi. Omul e plin de prejudecăți. Dar femeia asta a fost numai delicatețe și finețe. S-a mutat într-o casă mică, nu a devenit povară pentru nimeni, treburile mici ale vieții și le rezolva singură, cu o istețime și o iscusință de invidiat. Nu-și plângea de milă, nu cerșea îndurare. Sigur că știa despre fiu-său ceva ce eu nu aveam de unde să știu. Numai mamele știu adevărul. Știa că fiul ei se comportă cu ea tandru și plin de respect, că e atent cu ea, numai că... N-o iubea? Asta-i o afirmație gravă. Dar să nu pregetăm s-o facem, căci eu și soțul meu am învățat ceva de la Lázár, și anume că vorbele sincere au o excepțională forță reală, purificatoare. Între cei doi oameni, adică între mamă și fiu, nu existase niciodată vreo dispută sau ceartă. „Dragă mamă“, spunea el și ea răspundea: „Dragă fiule.“ Întotdeauna soțul meu îi săruta mâna, întotdeauna se purta cu ea cu o bună-creștere ritualică. Dar o dată n-au schimbat două vorbe sincere. Nu stăteau niciodată în aceeași cameră vreme îndelungată, să fie doar ei între ei; unul se ridica neapărat, ieșea cu un pretext sau altul ori chema pe cineva înăuntru. Se temeau să rămână în doi, de parcă atunci, chiar în momentul acela, ar fi trebuit să discute ceva important și asta ar fi dat naștere la probleme, probleme foarte grave chiar, ar fi dezlegat misterul în legătură cu care ei doi, mamă și fiu, tăceau mălc. Așa simțeam. Oare așa era...? Într-adevăr, așa era.

Aș fi vrut să-i împac. Dar cum s-o fi făcut, dacă nici măcar nu erau supărați unul pe celălalt...?! Câteodată pipăiam relația asta cu precauția cu care atingem membrele rănite ale cuiva. Dar abia dacă-l atingeam pe unul, că începeau amândoi să vorbească speriați despre altceva. Ce-aș fi putut spune...? Acuza sau plângerea nu se putea agăța de niciun simptom concret, vizibil. Oare aș fi putut spune că mama și fiul greșesc unul față de celălalt? N-aș fi putut, pentru că amândoi „făceau tot ce le stătea în putință“. Parcă toată viața lor și-ar fi asigurat un fel de alibi. Totul era organizat minuțios și impecabil: zilele onomastice, zilele de naștere, Crăciunul, toate sărbătorile mari și mici

ale unei familii tribale. Mămica primea cadoul și mămica aducea cadoul. Soțul meu îi săruta mâna, iar mama își săruta băiatul pe creștet. Când luam împreună prânzul sau cina, mămica își ocupa locul în capul mesei și toată lumea i se adresa pe un ton calm și respectuos, niciodată nu ne certam, îi ascultam părerea – limpede, echilibrată și cumsecade –, apoi toți mâncau și vorbeau despre altceva. Din păcate, vorbeau mereu despre altceva... Of, prânzurile acelea în familie! Pauzele acelea din discuție! Vorbitorul despre altceva, muștenia cumsecade, iar și iar! Nu le puteam spune că vorbesc mereu despre altceva, nu le puteam spune asta între supă și felul doi, între zilele de naștere și Crăciun, între tinerețe și bătrânețe! Nu le puteam spune, pentru că și cu mine soțul meu vorbea „despre altceva“, și eu, ca și soacră-mea, sufeream de acea muștenie din momentele tensionate, iar câteodată chiar mă gândeam că amândouă suntem vinovate în chestiunea asta, și ea, și eu, pentru că nu ne pricepeam să căutăm misterul aceluia suflet, pentru că nu rezolvam sarcina asta, singura sarcină adevărată a vieții noastre. Ea îi dăduse viață, eu îi dăruisem un copil... Poate o femeie să-i dăruiască mai mult unui bărbat? Crezi că nu poate...? Nu știu. Într-o zi am început să am bănuieli în ceea ce privește problema asta. Asta aș fi vrut să-ți povestesc astăzi, pentru că ne-am întâlnit, l-am văzut pe el și-acum simt că iar s-a adunat totul în mine, trebuie să povestesc cuiva, fiindcă numai la asta mă gândesc. Așa că-ți povestesc acum. Nu te obosesc cumva? Ai vreme, preț de-o jumătate de ceas? Fii atentă, poate reușesc să-ți povestesc.

Ne-a respectat și ne-a iubit pe amândouă, în privința asta nu încapă îndoială. Dar nici mama lui, nici eu nu ne-am priceput să-i dăm de cap. Asta a fost dezastrul vieții noastre.

Spuși că nu se poate să ne pricepem la iubire și că nici nu trebuie? Te înșeli, draga mea. Multă vreme și eu am spus la fel, am urlat la cer răspunsul și acuza asta. Iubirea există sau nu există. Ce-i de „înțeles“ în legătură cu ea...? Ce valoare are sentimentul uman în spatele căruia există voință și intenție...? Vezi, când omul îmbătrânește, înțelege că totul este altfel, altfel decât credea

el, că trebuie „să te pricepi“ la toate, că totul trebuie învățat, până și iubirea. Da, da, nu da din cap, nu zâmbi. Oamenii suntem și tot ceea ce trăim trece prin rațiune. Până și sentimentele și pornirile noastre devin suportabile sau insuportabile. Nu e destul să iubești.

Să nu ne certăm din cauza asta. Eu oricum știu ce știu. Am plătit un preț destul de piperat ca să știu. Care a fost prețul ăsta? Viața mea, dragă, toată viața mea. Faptul că stau acum cu tine în cofetăria asta, în salonul roșu, iar soțul meu îi cum-pără alteia coajă de portocală confiată. De altfel, nu mă miră deloc că-i duce coajă de portocală confiată. Ea a avut în toate un prost-gust desăvârșit.

Despre cine vorbesc? Păi, despre cealaltă femeie, cum altfel? Nu-mi place să-i spun numele. Cealaltă femeie, pe care a luat-o de soție după mine. Nu știai că s-a recăsătorit? Credeam că i s-a dus vestea până la Boston, în America, unde stai. Vezi ce prostuță sunt? Omul are impresia că evenimentele marcante din viața lui sunt știri mondiale. Când s-au întâmplat toate astea, divorțul și ce-a de-a doua căsătorie a soțului meu, în lume se petreceau evenimente majore, țări întregi fuseseră ciopârțite de-a dreptul, toată lumea se pregătea de război – care a și izbucnit în cele din urmă... Toate astea nu m-au surprins, fiindcă până și Lázár a spus odată că lucrurile pentru care oamenii se pregătesc îndelung, cu perseverență, circumspecție și precauție – războiul, de exemplu –, se vor întâmpla până la urmă. Însă pe mine nu m-ar fi uimit dacă în lunile acelea ziarele ar fi strigat pe prima pagină, cu litere de-o șchioapă, știri despre viața mea, despre luptele mele, despre înfrângerile mele, despre victoriile mele mărunte și, în general, despre frontul care devenise viața mea... Dar asta-i deja altă poveste. Când s-a născut copilul nostru, eram încă departe de toate astea.

De fapt, cred c-ar trebui să spun că, atât cât a trăit băiețelul, soțul meu a făcut pace cu mine și cu lumea. Nu pace adevărată, doar una provizorie, un armistițiu. Aștepta și privea cu atenție. Se străduia să facă pace în sufletul lui. Ți-am mai spus că e un bărbat adevărat. Dar mai era ceva: un domn adevărat.